

СУЧАСНИЙ СТАН СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ФУНКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї

Юрій ІВАСЮК

Copyright © 2007

Постановка суспільної проблеми. Еволюція змісту і методів соціокультурного явища неподільно пов'язана зі зміною соціально-економічної структури і форм суспільної діяльності людей. Ускладнення і збагачення культури безупинно примножує обсяг знань, норм, умінь, навичок, які передаються від покоління до покоління, а самі фактори їх передачі диференціюються і спеціалізуються. У процесі урбанізації та індустріалізації значення соціальних інститутів як засобу соціалізації невпинно зростає. Соціокультурний процес стає безпосередньо суспільною, державною справою, котра вимагає управління і систематичної координації зусиль окремих інститутів. Дослідники відзначають “прогресивний” характер цього процесу, оскільки диференціація інститутів соціалізації забезпечує передумови для формування більш творчої і висококваліфікованої особистості [1].

За сучасних умов колишні ідеологічні засади зруйновані, а нічого нового, що могло б бути прийняте масовою свідомістю (саме суспільством загалом, а не окремими соціальними прошарками, політичними партіями тощо), не створено. У цій ситуації сім'я покликана самотужки розв'язувати проблему нормотворення, пошуку сенсу буття та розроблення життєвих сценаріїв. Невтручання держави у виховання дітей, формування ідеалів родинного життя сприймаються багатьма сім'ями як її байдужість, відстороненість, а почасти й розгубленість, психологічний дискомфорт. Справді, вироблення ціннісних орієнтацій та соціальних норм є складним завданням. Його виконання залежить від культурно-освітнього рівня подружжя, його життєвого досвіду, традицій власної сім'ї, рівня порозуміння, індивідуально-психологічних особливостей членів родини тощо.

Ключові слова: соціокультурна функція сім'ї, сімейний інститут, подружжя, суспільство, ціннісні орієнтації.

Сутнісний зміст та виклад основного матеріалу дослідження. Сім'я – це не тільки соціальний інститут, а й певний вияв морально-психологічної згуртованості людей, характерною рисою якої є міжособистісні стосунки. З цього випливає, що сім'ю можна розглядати і як соціальний інститут, і як специфічну соціальну спільноту людей чи малу соціальну групу. Якщо вивчати розвиток сім'ї в історичному аспекті, то, порівняно із сім'єю минулого, особистісно-психологічний момент відіграє значно вагомішу роль. Але, як відомо, індивідуальний розвиток людини залежить від соціуму, а особисте – це специфічний формовияв суспільного. Звідси випливає, що від характеру суспільства значною мірою залежать і сімейні стосунки, особливо міжособистісні.

Якщо розглянути сім'ю зсередини, то вона постає перед нами як сфера особистого життя. Проте у системі суспільних відносин сім'я є соціальним інститутом, який у контексті усіх інших інститутів розвивається під дією кількох вагомих чинників. У перспективі, стверджують науковці, сім'я із соціальної спільноти перетвориться на суто психологічну. У цьому концептуальному контексті сім'ю можна розглядати як моральний і психологічний союз, як сферу особистого життя людей, котра функціонуватиме і набуватиме розвитку тільки на прийнятному психологічному підґрунті.

Як зазначає Е. Тоффлер, малодітність або відмова від дітей (так звана “культура бездітності”), розпад сім'ї “є частиною загальної кризи індустріалізму – розвалу всіх інститутів, породжених другою хвилею. Це є частиною

“вивільнення територій” для соціосфери третьої хвилі. І саме цей травматичний процес, який відбувається на тлі нашого особистого життя, змінює нашу систему сім’ї до невпізнання” [8, с. 341–342].

Економічні труднощі перехідного періоду негативно впливають на психологічну атмосферу сім’ї. Сучасна сім’я значно більше зорієнтована на психологічну функцію: ідеалом є теплі стосунки, котрі дозволяють повно само-реалізуватися, компенсують втрати, завдані “зовнішнім світом”. Цілком закономірно, що погіршення умов життя як у сім’ї, так і в суспільстві загалом спричинює зростання кількості розлучень. За даними Всеукраїнського перепису населення, кількість чоловіків та жінок, які перебували у шлюбі, склала 23,7 млн осіб [5, с. 6].

В умовах перехідного періоду значено ускладнюється реалізація соціокультурної функції сім’ї. Процес соціалізації дитини, безумовно, перш за все визначається атмосферою сім’ї, її культурно-освітнім рівнем, традиціями, ідеалами, духовністю матеріально-побутовою організацією життя. Тому вищезазначені перешкоди у реалізації інших функцій негативно позначаються й на вихованні дітей. Однак цим дані проблеми не вичерпуються.

Серйозне занепокоєння викликає руйнування усвідомленості молодими людьми цінності батьківства. Відсутність умов для своєчасного становлення економічної самостійності змушує молодь взяття шлюбу та народження дітей відкладати до “кращих часів”. У зв’язку з цим набувають поширення неупорядковані форми статевого стосунку, що, своєю чергою, негативно впливає на шлюбно-сімейні орієнтації, іноді завдає непоправних моральних збитків, порушує репродуктивне здоров’я аж до безплідності жінок унаслідок переривання першої вагітності, призводить до “вимушених” шлюбів, безшлюбного материнства. Нині реально жодна суспільна інституція не докладає зусиль щодо формування у суспільній свідомості юних громадян цінності батьківства.

Наступною перешкодою у вихованні дітей є недостатнє використання такого потужного фактору, як приклад батьків. Сучасні підлітки, відчуваючи на собі низький рівень життя сім’ї, здебільшого відмовляються жити за принципами, якими керуються їхні батьки.

Соціально-економічні зрушення, що сталися в Україні, відсутність допомоги з боку держави породили у більшості людей розгубленість та

роздратування стосовно реалій сьогодення. Ті, хто виховувався за радянської влади, виявилися не готовими до ділової активності, неспроможними адаптуватися до швидкоплинних соціальних умов, змінити свої життєві принципи та стереотипи поведінки. Вони все ще очікують, що покращення життя ініціюватиметься “згори”, і не ведуть пошуку шляхів покращення свого добробуту. Підлітки й молодь відмовляються наслідувати таку позицію, намагаються використовувати всі можливості (не рахуючись із життєвими принципами батьків, іноді навіть нехтуючи загальнолюдськими нормами моралі), щоб заробити гроші, і безпосередньо позитивні зміни у житті пов’язують із своєю власною активністю. Отож вічний конфлікт батьків та дітей нині набуває нового звучання.

Належне виконання батьками виховної функції ускладнюється ще й тим, що у ситуації переходу до нових економічних відносин виникає потреба змінити принципи й методи виховання. Наприклад, традиційні уявлення нашого народу про те, що слухняність та скромність – це позитивні риси, суперечать вимогам “суспільства конкуренції” – виявляти ініціативність, уміти “подати себе” з найвигіднішого боку, бути самовпевненим, здатним протистояти тискові авторитетів.

Можливості реалізації соціокультурної функції сім’ї нині вкрай обмежені через зниження загального культурно-освітнього рівня більшості населення. Відомо, що батьки зараз мало уваги приділяють підвищенню своєї педагогічної майстерності. Вони вже давно не читають педагогічної і психологічної літератури (до того ж наявна науково-популярна література далеко не повною мірою адекватна ситуації, що склалася останніми роками). Та й методи виховання, засвоєні батьками із власного дитинства, вже не спрацьовують. Неспроможність батьків, головню через свою педагогічну необізнаність, налагодити конструктивні контакти з дітьми призводить до взаємовіддалення батьків і дітей. А зважаючи на те, що освіта нині втрачає свою цінність, що справжні культурні здобутки цивілізації недоступні для більшості людей, батьки не в змозі забезпечити дітям належного виховання. Натомість вони покладають надію на школу, а остання погоджується надавати додаткові освітні чи виховні послуги тільки за оплату. Відтак коло замикається. Хоча зрозуміло, що виховні можливості сучасної української родини, безумовно, будуть дієвішими, якщо підвищаться матеріальні

достатки, освітній рівень батьків, їх світоглядна культура.

Отже, у суспільстві перехідного періоду можливість реалізації функції сім'ї вкрай обмежені. Сім'я в Україні потребує серйозної уваги і допомоги не тільки із соціально-економічного погляду, а й морального, суто психологічного. І це не дивно чому. Останнє десятиріччя стало періодом трансформації ціннісних пріоритетів у багатьох суспільствах колишньої соціалістичної орієнтації. Нинішні зміни відбуваються під знаком повернення цінностей сім'ї як гавані виживання і благополуччя. Дослідження життєвих орієнтацій населення України за останні п'ять років виявляють досить сталу тенденцію до пріоритету цінності сім'ї серед основних сфер життя. Це цілком природно, оскільки саме сім'я забезпечує турботу та захист, соціальну підтримку і безпеку, визначає соціальний статус кожного. Тому для більшості людей на перше місце виходить турбота про забезпечення "нормального" рівня життя для себе і своєї сім'ї (*табл. 1*).

Сім'я, забезпечуючи первинну соціалізацію дитини, водночас виконує рекреативну, тобто відновлювальну функцію або функцію емоційної стабілізації та психологічної терапії. Звісно, розглянуті функції є узагальненими і не вичерпують переліку. Існування цих функцій не доводить виконання їх кожною конкретною сім'єю, що актуально, зокрема, для сільської місцевості (*табл. 2*).

Соціокультурна функція сім'ї реалізується через формування фундаментальних цінностей, ідеалів, вироблення життєвих цілей, способів їх досягнення. Чим цілісніша сім'я, тим сильнішим є сімейне **Ми**, тим ефективніший її вплив на особистість. Основні життєві цінності і цілі сучасних підлітків розподіляються наступним чином: прагнуть мати гарну сім'ю – 66%, цікаву професію – 41%, отримати освіту – 38%, гарну роботу – 34%, досягнути матеріального благополуччя – 31,5%, приносити користь людям – 24,5%. При цьому приблизно третина дітей-підлітків вважає зразком сімейне життя своїх батьків [4].

Одне з найважливіших завдань демократичного суспільства – забезпечення широкого доступу до культури – виявилось не тільки не вирішеним, а ще більш далеким від нього, ніж у попередні десятиліття. На перший план вийшли питання господарсько-фінансового характеру. Такі обставини впливають на спосіб життя сімей. Так, українці стали значно менше читати. Через недовіру до сенсаційної інформації, якою перенасичені газетні шпальта, втрачаються і навички щоденного читання. До того ж у суспільстві посилюється культурна дезінтеграція. Між багатими та бідними формується все більш різка соціокультурна дистанція, а культурні надбання використовуються переважно для соціального розшарування й виявляються у формах престижного споживання. Культурні переваги, смаки,

Таблиця 1
Соціокультурні функції сім'ї:
місто (вибірка 297 осіб)

Назва функції	Стать	
	Чоловіки (кількість осіб / %)	Жінки (кількість осіб / %)
Турбота і захист	8	9
	7	5
Соціальна підтримка і безпека	16	31
	14	17
Соціальний статус	25	46
	22	25

Таблиця 2
Соціокультурні функції сім'ї:
сільська місцевість (вибірка 297 осіб)

Назва функції	Стать	
	Чоловіки (кількість осіб / %)	Жінки (кількість осіб / %)
Турбота і захист	2	1
	3	2
Соціальна підтримка і безпека	4	15
	11	23
Соціальний статус	1	4
	4	6

моральні настанови невеликої групи українців, котрі збагатилися під час перехідної економіки, набувають сталого характеру завдяки активному пропагуванню у засобах масової інформації їхнього шляху до успіху в житті.

Сучасний стан української культури визначається як кризовий з різних підстав. Показниками кризи в одних випадках є плюралізм ідей та життєвих негараздів, а в інших – “вестернізація” культури, тобто впровадження в масову свідомість ідеології культури насильства, індивідуалізму й егоцентризму, комерціалізація всього духовного життя соціуму та підкорення його ринковим відносинам і цінностям, у третіх – посилення націоналістичних тенденцій в ідейному та духовному житті і т. ін. Багато соціокультурних процесів лише наміглися, й щодо їх впливу на українську дійсність робити висновки передчасно.

На фоні культурної суперечності, здебільшого цілеспрямованої та загостреної до стану конфлікту в секторах, що становлять інтерес для великого капіталу, публічної політики, тіншової економіки, шоу-бізнесу, родина виконує важливу функцію як провідник глибинних культурних традицій народу, що надає усталеності та позитивної спрямованості процесу культурного розвитку в цілому. Соціокультурні функції родини в кінцевому підсумку передбачають ті обставини, що у так звані скрутні часи, за перехідних соціально-економічних умов, істотно зростає роль родини у підтримці визначеної нормативно-ціннісної системи. У мікросоціальному масштабі родина – це джерело ціннісних орієнтацій особистості, котре формує та мобілізує її соціокультурні потреби та інтереси, мотивує різноманітні культурні діяння. На цьому підґрунті розвивається та змінюється орієнтація на сімейний спосіб життя, від чого залежить ставлення людини до шлюбу, сім'ї, характер і зміст міжособистісного спілкування в ній, активна творча діяльність, у тому числі й у сфері сімейної освіти та виховання, створення реальної моделі високого культурного довкілля родини.

У червні 1998 року Українським інститутом соціальних досліджень у рамках наукової програми “Сільська родина України” було проведено соціологічне опитування сільського населення України. З'ясовано, що з-поміж пріоритетних життєвих орієнтирів особистісного ціннісного світу переважають родинні стосунки. У запитанні “Наскільки важливими особисто для вас є...” відповідь “Сім'я, родичі”, з інших запропонованих варіантів, посіла друге місце (82%). Підкреслимо, що розподіл відповідей респондентів на запитання “Чого найбільше Ви хотіли б досягнути у житті” виявився надзвичайно позитивним під час

всеукраїнського соціологічного опитування, проведеного названим інститутом.

Центром “Соціальний моніторинг” у жовтні 1998 року було проведено опитування “Молодь у сучасному суспільстві”. Найбільше значення для опитуваних – 73% – мало сімейне щастя [6, с. 12]. Інші життєві цінності називалися значно рідше. Таким чином, незважаючи на великий відсоток розлучень, збереження родинних стосунків було і залишається яскравою національною рисою.

Якщо ж ототожнити ці результати із сучасним станом, то побачимо інші реалії. Наприклад, опитування, яке проводила газета “Столичка” у травні 2004 року засвідчило, що лише 31% з 1200 опитаних прагнуть всіляко підтримувати сімейні традиції. Не бачать у цьому якоїсь потреби 40% опитаних, 29% прагнуть створити свої сім'ї [6, с. 13]. Як висновок, напрошується твердження про те, що в Україні відмирають сімейні традиції.

У чому ж причина цього явища? Чи не перестає сім'я втрачати відведених їй функцій? Для тих, хто брав участь в опитуваннях УІСД та Центру “Соціальний моніторинг”, орієнтація на сімейний спосіб життя – це передовсім характер і зміст спілкування у самій родині, котре саме собою є цінністю. Переважна більшість респондентів вважала за потрібне створити сім'ю, щоб жити разом з близькою, дорогою людиною й уможливити взаємодопомогу. Як чоловіки, так і жінки, у разі виникнення будь-яких проблем, орієнтуються у подружньому житті перш за все на допомогу один одного. За статистикою соціального опитування, проведеного в м. Івано-Франківську (лютий-березень, а також травень-червень) 2004 року, сім'я виконує функцію задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагаченні інтересів лише на 7% (5% з них належать чоловікам-респондентам), задоволення потреб в особистому щасті та любові – на 21% (так вважає четверта частина респондентів-жінок (причому 50% з них за соціальним статусом – службовці, вік яких коливається в межах від 20-30 (50%) до 30-40 (25%) років) та п'ята частина респондентів-чоловіків).

Духовне взаємозбагачення членів сім'ї і, як наслідок, зміцнення подружніх основ шлюбного союзу – це також важлива функція для 26% подружніх пар, причому третю частину в цьому визначенні посідають респонденти-жінки (знову переважають за соціальним статусом службовці (70%), вік яких знаходиться в межах 30-40 років) і лише п'яту – чоловіки (50% з них становлять службовці). У сільській місцевості такий показник просто вражає: взаємозбагачення із сімейного дозвілля отримують лише 6% подружніх пар; потребу в особистому щасті та любові сім'я забезпечує

лише для четвертої частини подружніх пар (серед жінок за соціальним статусом – це переважно робітники); а духовне взаємозбагачення та підтримку у сім'ю отримує тільки кожен десятий з членів подружжя (так стверджує кожний п'ятий респондент-чоловік чи жінка).

Отже, можна констатувати наявність серйозних змін у ціннісно-орієнтаційній сфері населення та суспільній свідомості громадян України. Переваги партикулярних цінностей малих спільнот (родина, дім, коло друзів) та безпосередніх емоційних контактів (порозуміння з іншими людьми, дружба, любов, кохання), автори не пояснюють такими прагненнями, як відчуття самозахисту та дія компенсаторних процесів. Так, сім'я задовольняє потребу в соціальному просуванні лише для 6% членів подружжя, котрі проживають у м. Івано-Франківську. На думку 4% одружених пар, сім'я є засобом отримання господарсько-побутових послуг одним членам сім'ї від інших. Причому пріоритет у цьому баченні ролі сім'ї належить, власне, чоловікам. Найяскравіше цей фактор виявляється у сільській місцевості. Саме у провінції, де збережені етнічні сімейні традиції, найчастіше шлюб бачиться чоловіками як стан задоволення власних потреб (влаштування власного комфорту – смачний обід, чиста квартира та інші деталі) чи розв'язання своїх проблем (наприклад, житлових). Водночас соціальне просування для жінок сільської місцевості залишається питанням закритим. І, нарешті, така функція, як формування правових та моральних санкцій за порушення моральних норм взаємостосунків, притаманна сім'ї на думку тільки 2% респондентів.

ВИСНОВКИ

1. Вивчаючи інститут сім'ї як цілісну автономію та у єдності її соціокультурних ролей, які взаємодоповнюють одна одну, вкажемо на факт видозміни сімейної структури з плином історичного часу. Тому науковому аналізу має підлягати вектор вивчення й обґрунтування законів утворення, функціонування і розпаду сім'ї як родинного осередку. Як би не відрізнялися своєю унікальністю окремі сім'ї в різні епохи, у різних соціальних системах та формаціях, взяті як окремі групи, вони характеризуються одними й тими самими властивостями свого виникнення і розпаду протягом усього часу їх існування.

2. У системі перехідних соціально-економічних умов зростає роль родини у підтримці визначеної нормативно-ціннісної системи. В мікросоціальному вимірі родина є соціальним джерелом ціннісних орієнтацій особистості, котре формує та мобілізує вітакультурні потреби й інтереси, мотивує культурну діяльність.

На цьому підґрунті розвивається і змінюється орієнтація на сімейний спосіб життя, від чого залежить ставлення людини до шлюбу і сім'ї, а також характер та зміст міжособистісного спілкування в ній, активна творча діяльність, дія реальної моделі культурного довілля родини.

3. Трансформаційні процеси, котрі відбуваються у соціально-економічній, політичній і культурній сферах суспільства, ускладнюють реалізацію тих цінностей людини (сімейного життя, прагнення мати дітей тощо), які вже декілька десятиліть піддаються дезорганізації. Проте саме сімейний вимір життя дає змогу людині відчутти всю повноту людських можливостей і повністю реалізувати своє Я. Сім'я у цьому значенні незмінна. Ніякі міжособистісні зв'язки, тим більше у формальних організаціях, неможливо уподібнити сімейним. Тому крайнощі у формах відчуження особистості, соціальної патології можуть бути лише результатом дезорганізації сім'ї. Зрозуміло, що за сучасних обставин здійснення сім'єю соціокультурної функції вимагає серйозної підтримки як з боку суспільства, так і з боку держави.

4. Вимальовується яскравий формат політизації у стереотипі подружньої сім'ї, особливо подружніх стосунків. У цьому разі безперечний вплив двох засадничих факторів: по-перше, ідеології технологічного та економічного прогресу і, по-друге, ідеології протестантизму, яка своєрідним впливом тривалий час запозичувалася від західних країн, ядро котрої становлять анти-традиціоналізм, демократизація, індивідуалізм. Система ціннісних пріоритетів сучасного сімейного інституту перебуває під впливом цих двох основних факторів і на рівні стереотипу декларує право вибору нареченого або нареченої укласти шлюб за власним бажанням, обрати місце проживання молоді сім'ї, а відтак хоча б формально підтверджує цінність індивідуальності порівняно з власністю, етнічною приналежністю, статтю, віком, соціальним станом особи та ін.

1. Бодрова В.В. Семья в переходный период: социально-психологические проблемы // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1995. – №2.

2. Голод С.И. Современная семья: плюрализм моделей // Социологический журнал. – 1996. – №3-4. – С. 99-108.

3. Гурко Т.А. Трансформация института современной семьи // Социологические исследования. – 1995. – №10. – С. 95-99.

4. Зубак Ю.А. Проблемы социального развития молодежи в условиях рынка // Социологические исследования. – 2003. – №4. – С. 42-51.

5. Підсумки Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 грудня. – С. 6.

6. Про становище сімей в Україні: Доповідь за підсумками 1999 року / О.М. Балакірева та ін.; Український інститут соціальних досліджень та ін. – К., 2000.

7. Рубинштейн М.М. Кризис семьи как органа воспитания // Вестник Московского университета. – Сер. 18. Социология и политология. – 1997. – №3. – С. 56-64.

8. Тоффлер Е. Третья волна. – М.: АСЕ, 1999. – С. 341-342.